

Ο Καζαντζάκης, η *Οδύσεια* και η κριτική

© Παντελής Κογιάμης

Η ενασχόλησή μου με τον Νίκο Καζαντζάκη ξεκίνησε πριν από μερικά χρόνια με το έργο εκείνο που η πλειοψηφία των ειδικών θεωρεί σχεδόν αδύνατον να διαβαστεί, ενώ η αντίστοιχη πλειοψηφία των αναγνωστών αγνοεί την ύπαρξή του, δηλαδή, με το επικό ποίημα *Οδύσεια*¹. Πριν διαβάσω την *Οδύσεια* δεν είχα διαβάσει κανένα άλλο βιβλίο του Καζαντζάκη. Στην Ελλάδα κυκλοφορούν ευρέως πολύ αρνητικές απόψεις για τον ίδιο και ως άνθρωπο και ως συγγραφέα, οι οποίες είχαν σταθεί τροχοπέδη στην ενασχόλησή μου με το έργο του. Στο παρόν άρθρο σταχυολογώ μερικές από τις αρνητικές κρίσεις που εξακολουθούν να κυκλοφορούν στο διαδίκτυο, ενώ δεν αναφέρομαι σε εκείνες που είναι καταγεγραμμένες στη βιβλιογραφία. Με απασχολούν περισσότερο οι πρώτες, καθώς είναι πολύ πιο εύκολα προσβάσιμες, με αποτέλεσμα, ενδεχομένως, να επηρεάζουν το αναγνωστικό κοινό σε μεγαλύτερο βαθμό². Αυτές οι αρνητικές και αμφιλεγόμενες κριτικές για τον Καζαντζάκη, το έργο του και ιδιαιτέρως για την *Οδύσεια*, λειτούργησαν τελικά, όσον αφορά εμένα, ως πρόκληση. Αποφάσισα, δηλαδή, να ρίξω επιτέλους μια ματιά στο έργο αυτού του συγγραφέα ξεκινώντας από τη διαβόητη *Οδύσεια*, ώστε να διαπιστώσω ο ίδιος περί τίνος πρόκειται.

Η πρώτη από αυτές τις διαδεδομένες κριτικές απόψεις που αφορά τον άνθρωπο Νίκο Καζαντζάκη, υποστηρίζει ότι «η παγκοσμιότητά του οφείλεται σε εντολή που έδωσε ο ίδιος, την εποχή που εργαζόταν στην Unesco, να μεταφραστούν τα έργα του σε 24 ξένες γλώσσες». Πώς λοιπόν να διαβάσει κανείς, μετά από αυτήν την πληροφορία, τα βιβλία ενός καιροσκόπου συγγραφέα; Όταν διάβασα τα *Τετρακόσια Γράμματα στον Πρεβελάκη*, για να εξακριβώσω τον όποιον οπορτουνισμό του Καζαντζάκη, διαπίστωσα μεταξύ άλλων, ότι όταν ο Καζαντζάκης παραιτήθηκε από την Unesco την άνοιξη του 1948, είχε μέχρι τότε συγγράψει - από τα παγκοσμίως γνωστά μυθιστορήματά του - μόνο το *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* (πρώτη έκδοση 1946). Για τη μετάφραση του μυθιστορήματος αυτού σε ξένες γλώσσες δεν υπήρξε ουδεμία εμπλοκή της Unesco, ενώ τα μυθιστορήματα που έπονται του *Ζορμπά*, τη χρονική στιγμή που παραιτήθηκε ο

¹ Ο Νίκος Καζαντζάκης γράφει τον τίτλο του επικού του ποιήματος με ένα σίγμα. Από το 1957 κυκλοφορεί το ποίημα με την κανονική ορθογραφία *Οδύσεια*. Στο παρόν άρθρο ακολουθείται η γραφή της πρώτης έκδοσης (1938).

² Οι απόψεις για τον Καζαντζάκη και την *Οδύσεια* που κυκλοφορούν στο διαδίκτυο δεν είναι τυχαίες. Πρόκειται για απόψεις πανεπιστημιακών δασκάλων, φιλολόγων και κριτικών λογοτεχνίας. Ως εκ τούτου, δεν είναι λιγότερο σημαντικές ή αμελητέες σε σχέση με τις απόψεις εκείνες που εκφράζονται μέσω δημοσιευμένων επιστημονικών άρθρων, μελετών κλπ.

Καζαντζάκης από την Unesco, δεν είχαν καν γραφτεί! Πώς μπορούσε λοιπόν να δώσει ο συγγραφέας εντολή να μεταφραστούν τα ανύπαρκτα μυθιστορήματά του σε 24 ξένες γλώσσες!;

Η πρώτη νύξη για τη συγγραφή του μυθιστορήματος *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, δεύτερο χρονολογικά μετά τον *Ζορμπά*, γίνεται στο γράμμα του προς τον Πρεβελάκη με ημερομηνία 20-6-48: «Μεθαύριο θ' αρχίσω ένα μυθιστόρημα που μ' έχει κάμει κατοχή και πρέπει να λευτερωθώ³». Την περίοδο εκείνη, είχε ήδη παραιτηθεί από την Unesco, παρόλο που η θέση του εκεί τού εξασφάλιζε πολύ καλά χρήματα, είχε εγκαταλείψει το Παρίσι και μόλις είχε εγκατασταθεί στην Αντίπολη (Antibes), στη νοτιοανατολική Γαλλία. Έχει σημασία στο σημείο αυτό να δούμε ποια ήταν η ακριβής δραστηριότητα που είχε αναλάβει να φέρει εις πέρας τους μήνες κατά τους οποίους εργαζόταν στην Unesco. Γράφει στις 6-5-47 στον Πρεβελάκη: «[...] ανέλαβα μίαν τεράστια εργασία: να μελετήσω και να υποβάλω στην *Conférence Générale* [...], υπόμνημα για τη μετάφραση όλων των σπουδαιότερων έργων (φιλοσοφία, επιστήμη, τέχνη, λογοτεχνία, ιστορία, θρησκεία κλπ.) όλων των χωρών και των εποχών. Η μετάφραση θα γίνει σε διάφορες γλώσσες⁴». Πουθενά δεν γίνεται λόγος για τη μετάφραση των δικών του μυθιστορημάτων, τα περισσότερα από τα οποία, όπως εύκολα αποδεικνύεται μέσα από τις επιστολές και τις ημερομηνίες, συνέγραψε, επαναλαμβάνω, κατά τη μετά-Unesco-εποχή⁵. Στην περίπτωση, λοιπόν, αυτής της κριτικής περί καιροσκοπισμού του Καζαντζάκη, έχουμε να κάνουμε, τουλάχιστον, με ψευδείς ειδήσεις.

Ένα δεύτερο σημείο αμφιλεγόμενης κριτικής που αφορά τον Καζαντζάκη ως συγγραφέα, είναι ότι ο Καζαντζάκης «δεν ήταν μεγαλοφυΐα όπως ο Μότσαρτ, ο Μπετόβεν, ο Ντοστογιέφσκι ή ο Τολστόι». Μήπως, όμως, ήταν ο Καβάφης Μότσαρτ ή ο Μπραμς Σαίξπηρ; Μήπως όταν διαβάζουμε Βιζυηνό, Παλαμά ή Ελύτη αναλογιζόμαστε αν έχουν την αξία ενός Γιόχαν Σεμπάστιαν

³ Παντελής Πρεβελάκης, *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Β' έκδοση, Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, Αθήνα 1984, σ. 590. Το μυθιστόρημα *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* ολοκληρώθηκε στην Αντίπολη, το 1950-51.

⁴ Ο.π., σ. 568.

⁵ Ακόμα και για την *Οδύσεια* (1938), θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι ενδεχομένως να δόθηκε για μετάφραση την εποχή που ο Καζαντζάκης εργαζόταν στην Unesco (1947-48). Κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει ούτε και σ' αυτήν την περίπτωση. Η πρώτη μετάφραση του έπους, εκείνη δηλαδή του Κίμωνος Φράιερ στην αγγλική γλώσσα, εκδόθηκε από τον αμερικανικό εκδοτικό οίκο Simon and Schuster, το 1958. Για τις ανάγκες αυτού του εγχειρήματος παραιτήθηκε ο Φράιερ από τη θέση που κατείχε ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Μινεσότα Duluth. Χρηματοδότηση για το πόνημα αυτό έλαβε ο Φράιερ από τον εκδοτικό οίκο Simon and Schuster και από την υποτροφία Fulbright «ως ερευνητής της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο πανεπιστήμιο της Αθήνας» (βλ. Κίμων Φράιερ, *Η πνευματική Οδύσεια του Νίκου Καζαντζάκη*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1983, σσ. 25-27). Και στην περίπτωση αυτή, λοιπόν, δεν τεκμηριώνεται οποιαδήποτε εμπλοκή της Unesco. Οι μετέπειτα μεταφράσεις της *Οδύσειας* σε ξένες γλώσσες εμφανίστηκαν μετά τον θάνατο του συγγραφέα με την εξής χρονολογική σειρά: Γαλλικά 1968/69, Γερμανικά 1973, Ισπανικά 1975, Σουηδικά 1990-92 και Ιταλικά 2020.

Μπαχ;... Είναι πράγματι να απορεί κανείς πώς είναι δυνατόν να εκφράζονται τέτοιου είδους άκυρες συγκρίσεις από επιστήμονες με κύρος.

Οι πιο διαδεδομένες κριτικές που κυκλοφορούν σχετικά με την *Οδύσεια* είναι α) ότι η *Οδύσεια* «δεν διαβάζεται», τουτέστιν, ελάχιστοι έχουν καταφέρει να τη διαβάσουν από την αρχή μέχρι το τέλος, β) ότι «ούτε ένας στίχος της από τους 33.333 δεν αξίζει ως ποίηση» και γ) ότι το έπος είναι μια «αποτυχία».

Όσον αφορά το «α)» σκέλος, η *Οδύσεια* του Καζαντζάκη δεν είναι ένα εύκολο ανάγνωσμα για τον αναγνώστη. Απαιτεί αφοσίωση και κόπο, όπως, άλλωστε, και κάθε ιδιαίτερη πνευματική δημιουργία. Αφοσίωση και κόπο απαιτούν τα Έπη του Ομήρου, η *Πολιτεία* του Πλάτωνα, η *Αινειάδα* του Βιργιλίου, η *Θεία Κωμωδία* του Δάντη, ο *Ζαρατούστρας* του Νίτσε, το *Άξιον Εστί* του Ελύτη κ.ο.κ.⁶ Η κριτική άποψη που εκφράζεται από πανεπιστημιακούς δασκάλους και μάλιστα ειδικούς στο καζαντζακικό έργο, οι οποίοι στην προσπάθειά τους να καταδείξουν τη μη αξία της *Οδύσειας* καταφεύγουν σε ρητορικά τεχνάσματα του τύπου «πόσοι την έχουν διαβάσει από την αρχή μέχρι το τέλος;», είναι, κατά τη γνώμη μου, προβληματική. Αν ήταν να «ζυγίζαμε» κατ' αυτόν τον τρόπο την αξία των λογοτεχνικών κειμένων, και όχι μόνο, τότε τι θα λέγαμε για αντίστοιχα λογοτεχνικά έργα που επίσης δεν (πολυ)διαβάζονται, όπως το πεντάπρακτο 2ο μέρος του *Φάουστ* του Γκαίτε, το 4τομο μυθιστόρημα *Ο Ιωσήφ και οι αδελφοί αυτού* του Τόμας Μαν ή ακόμα και τον *Οδυσσέα* του Τζέιμς Τζόυς; Αυτά δεν είναι σοβαρά επιχειρήματα. Δεν αποδεικνύουν απολύτως τίποτα όσον αφορά την αξία ή μη του καζαντζακικού έπους, και ως εκ τούτου δεν μπορούν να γίνουν αποδεκτά. Στο «β)» σκέλος, σχετικά με την ποιητική αξία της *Οδύσειας*, θα αναφερθώ στο τέλος αυτού του άρθρου.

Η τρίτη από τις πιο συχνές αρνητικές κριτικές του ποιήματος υποστηρίζει πως η *Οδύσεια* είναι μια «αποτυχία» εξαιτίας της εξεζητημένης και ακατανόητης γλώσσας της. Ο Καζαντζάκης, σύμφωνα με αυτήν την κριτική, απέτυχε στην προσπάθειά του να δημιουργήσει μια κιβωτό της δημοτικής γλώσσας, να διασώσει, δηλαδή, όσες περισσότερες λέξεις της Ελληνικής που δεν ήταν καταγεγραμμένες στα λεξικά, με απώτερο σκοπό να ενταχθούν μέσω του έπους στην καθομιλουμένη. Παρόλο που αυτήν την άποψη περί «κιβωτού» την έχει, εν μέρει, υποστηρίξει και η Ελένη Καζαντζάκη, αδυνατώ να δεχθώ πλήρως, ότι ο Καζαντζάκης είδε το έπος του αποκλειστικά και μόνο σαν «κιβωτό». Είμαι της γνώμης, πως κανένας συγγραφέας δεν θα θεωρούσε μέχρι το τέλος της ζωής του ένα λεξικό ως το σημαντικότερο έργο του. Εάν ο Καζαντζάκης, γράφοντας την

⁶ Θα μπορούσαν να αναφερθούν εδώ και άλλα απαιτητικά έργα τέχνης από τον χώρο της μουσικής, του θεάτρου, της ζωγραφικής και του κινηματογράφου. Σκόπιμα δεν αποκλίνω από τον ευρύτερο χώρο της λογοτεχνίας.

Οδύσεια, είχε ως μοναδικό σκοπό του να φτιάξει ένα λεξικό της δημοτικής, θα μπορούσε κάλλιστα να το κάνει με διαφορετικό και πιο απλό τρόπο. Έχει, άλλωστε, αποδείξει ότι ήταν και λεξικογράφος.

Η γλώσσα της *Οδύσειας* είναι πράγματι ιδιαίτερη. Μόλις, όμως, ο αναγνώστης έρθει σε επαφή μαζί της, διαπιστώνει, σχεδόν αμέσως, ότι το ποίημα *όντως* «διαβάζεται» και πέρα από αυτό, η πλοκή που ξετυλίσσεται είναι συγκλονιστική. Αρχίζει κανείς να συνηθίζει τη γλώσσα και το ύφος του ποιήματος και να συνειδητοποιεί σιγά - σιγά, ότι *αυτή* η συγκεκριμένη γλώσσα είναι όχι μόνο η καταλληλότερη για το ποίημα, αλλά καθίσταται σταδιακά και *γοητευτική*, όσο περίεργη ή ακόμα και απωθητική φαινόταν στην αρχή. Προσωπική μου άποψη είναι, πως όσοι αποκαλούν την *Οδύσεια* «αποτυχία», μάλλον δεν της έχουν αφιερώσει την προσοχή και τον χρόνο που απαιτείται. Επικεντρώνονται στα μυθιστορήματα, στα ταξιδιωτικά και στα υπόλοιπα έργα του, αγνοώντας την (ή ακόμα και... υποτιμώντας την) σε μεγάλο βαθμό.

Τους λόγους, όμως, για τους οποίους η *Οδύσεια* «δεν διαβάζεται», πρέπει να τους αναζητήσουμε αλλού. Απ' όσο γνωρίζω, δεν έχει δημοσιευθεί μέχρι στιγμής ένα λεξιλόγιο που να καλύπτει πλήρως τις ανάγκες του ποιήματος και που να διατίθεται είτε μαζί με το έπος είτε ξεχωριστά, ώστε οι αναγνώστες να γνωρίζουν ότι υπάρχει έστω ένας μπούσουλας και άρα, δεν αφήνονται να κολυπήσουν μόνοι κι αβοήθητοι στον βαθύ ωκεανό του έπους. Το λεξιλόγιο, που έχει συντάξει ο ίδιος ο Καζαντζάκης για την *Οδύσεια*, κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1938 και δινόταν μαζί με κάθε ένα από τα 301 τυπωμένα αντίτυπα. Κατόπιν, το λεξιλόγιο αυτό επανακυκλοφόρησε το 2005, μετά δηλαδή από 67 χρόνια, μαζί με τον τόμο της ομοιότυπης έκδοσης του έπους από τις εκδόσεις Καζαντζάκη. Το εν λόγω λεξιλόγιο είναι ένα πολύ σημαντικό βοήθημα για τους αναγνώστες χωρίς, όμως, να είναι πλήρες. Πέραν από αυτό, η πιο χρηστική έκδοση της *Οδύσειας*, σε επιμέλεια του Εμμ. Κάσδαγλη, που κυκλοφορεί από το 1957 μέχρι και σήμερα, δεν περιλαμβάνει το λεξιλόγιο του Καζαντζάκη. Είναι, λοιπόν, επόμενο πως ακόμα και οι πιο καλοπροαίρετοι αναγνώστες, αργά ή γρήγορα, να εγκαταλείπουν την προσπάθεια. Συνεπώς, η έλλειψη ενός πλήρους λεξιλογίου που να είναι διαθέσιμο, είναι ένας από τους κύριους παράγοντες για τους οποίους το έργο δεν καθίσταται φιλικό στον αναγνώστη και επομένως «δεν διαβάζεται».

Έξι μήνες μετά από τη συγγραφή και την πρώτη δημοσίευση του παρόντος άρθρου, συγκεκριμένα στις 5 Απριλίου 2022, κυκλοφόρησε στα ελληνικά βιβλιοπωλεία το πολυαναμενόμενο αυτό λεξιλόγιο. Πρόκειται για το *Γλωσσάρι στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη* του

Βασιλείου Α. Γεώργα από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης⁷. Αυτό το ιστορικής σημασίας πόνημα συνιστά εκδοτικό γεγονός για τη Φιλολογία εν γένει, και όσον αφορά, τώρα, τους απανταχού αναγνώστες, μελετητές και μεταφραστές του καζαντζακικού έργου, αποτελεί, τολμώ να πω, αιτία πανηγυρισμού. Το *Γλωσσάρι*, όπως διαβάζουμε στο οπισθόφυλλο του πληρέστατου αυτού τόμου των 976 σελίδων, «[π]εριέχει 15.000 περίπου λήμματα, ελληνικά και ξενόγλωσσα, τα οποία αποδελτιώθηκαν από το σύνολο των πρωτότυπων έργων του Καζαντζάκη [...]». Με την κυκλοφορία αυτού του πονήματος μπορεί πλέον ο κάθε αναγνώστης να πλησιάσει άφοβα όχι μόνο την *Οδύσεια*, αλλά το σύνολο του έργου του Κρητικού συγγραφέα. Το *Γλωσσάρι στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη* του Βασιλείου Α. Γεώργα αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, την πλέον σημαντική προσθήκη στη σύγχρονη καζαντζακική βιβλιογραφία παγκοσμίως, καθώς ανοίγει νέους δρόμους και προοπτικές για την ανάγνωση, την κατανόηση και την πρόσληψη του έργου του Νίκου Καζαντζάκη στον 21ο αιώνα, τουλάχιστον. Οι σύγχρονοι και οι μελλοντικοί αναγνώστες και μελετητές της *Οδύσειας*, έχουν, επιτέλους, στα χέρια τους, το πολυπόθητο εγχειρίδιο που τους έλειπε.

Πέραν του λεξιλογίου, χρειαζόμαστε και μία σχολιασμένη έκδοση της *Οδύσειας*, όπως γίνεται με όλα τα σύνθετα και απαιτητικά έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας⁸. Κάτι αντίστοιχο θα έφερνε το ποίημα στο προσκήνιο, θα ανανεωνόταν το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού και θα γινόταν ένα μεγάλο βήμα για την πρόσληψη και την αξιολόγησή του⁹. Για ένα τέτοιου είδους εγχείρημα χρειάζεται να περάσουν κάμποσα χρόνια ακόμη, μέχρις ότου η Φιλολογία εγκύψει στην *Οδύσεια* με σεβασμό και φροντίδα. Μια Φιλολογία απαλλαγμένη από κάθε είδους προκατάληψη και ιδεολογία, ώστε να την αναλύσει και να τη σχολιάσει βάσει ορθών και αντικειμενικών κριτηρίων. Τότε, και αφού ξεπεραστούν τα όποια εμπόδια, όπως τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του ποιήματος (έκταση, γλώσσα κλπ.) που κακά τα ψέμματα εξακολουθούν να ενοχλούν ειδικούς και

⁷ Στον τόμο *Γλωσσάρι στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη* του Βασιλείου Α. Γεώργα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2022, αναγράφεται ως ημερομηνία πρώτης έκδοσης: Φεβρουάριος 2022. Εξαιτίας, όμως, διαφόρων τεχνικών κωλυμάτων που προέκυψαν, καθυστέρησε για περίπου δύο μήνες η κυκλοφορία του βιβλίου, το οποίο κατέστη εν τέλει διαθέσιμο από τις 5 Απριλίου 2022. Για την διευκρίνιση αυτή ευχαριστώ θερμά τον κ. Δημήτρη Γαρεφαλάκη του Τμήματος Πωλήσεων των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης, καθώς και την επιμελήτρια της έκδοσης κ. Ειρήνη Λυδάκη.

⁸ Δεν είναι νομίζω υπερβολή να πούμε ότι ενώ ο *Οδυσσέας* του Τζύος θεωρείται από τους ειδικούς ένα από τα σημαντικότερα μυθιστόρημα του 20ού αιώνα (για ορισμένους ίσως το σημαντικότερο), δεν διαβάζεται με ευκολία από το αναγνωστικό κοινό. Είτε το διαβάσει κανείς στα αγγλικά είτε σε μετάφραση, χρειάζεται έναν οδηγό ανάγνωσης ή τουλάχιστον, μια σχολιασμένη έκδοση.

⁹ Οι ξενόγλωσσες εκδόσεις της *Οδύσειας* είναι και στο σημείο αυτό πρωτοποριακές. Συνοδεύονται από εισαγωγές, επίμετρα καθώς και περιλήψεις της κάθε ραψωδίας. Ξεχωρίζουν οι εισαγωγές της αγγλικής, της γερμανικής, της ισπανικής και της ιταλικής μετάφρασης για την έκτασή τους αλλά κυρίως για τις ουσιαστικές πληροφορίες που παρέχουν.

μη¹⁰, και κατορθώσουμε επιτέλους να μιλήσουμε σοβαρά και υπεύθυνα για το περιεχόμενό του, θα βρεθούμε, πιθανόν, σε έναν πιο σίγουρο δρόμο προς την αξιολόγησή του.

Ένας επόμενος παράγοντας για τον οποίο το ποίημα παραμένει άγνωστο στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, είναι η έλλειψη προβολής. Οι περισσότεροι Έλληνες θεωρούν πως η *Οδύσεια* του Καζαντζάκη, όποτε και αν τύχει να γίνει λόγος περί αυτής, δεν είναι τίποτε άλλο από το ομώνυμο Ομηρικό Έπος στη μετάφραση που εκπόνησε ο ποιητής μαζί με τον Ιωάννη Κακριδή. Η *Οδύσεια*, παρ' όλ' αυτά, είχε την ατυχία (ή μήπως την τύχη;) να έρθει πριν από μερικά χρόνια στο προσκήνιο, εξαιτίας μιας αρνητικής διαφήμισης. Κάποιο μέσο μαζικής ενημέρωσης άσκησε έντονη κριτική στον τότε Έλληνα πρωθυπουργό, γιατί, άκουσον άκουσον, φαίνεται ο ίδιος, σε φωτογραφία, να δωρίζει σε αξιωματούχο ενός κέντρου ελληνικών σπουδών μιας χώρας του εξωτερικού, ένα κακέκτυπο της *Οδύσειας* του Ομήρου. Μάλιστα! Κακέκτυπο! Γιατί από τον τίτλο έλειπε ένα σίγμα, γεγονός που ο «ανορθόγραφος» πρωθυπουργός δεν είχε πάρει καν χαμπάρι!... Ο Έλληνας πρωθυπουργός, εξυπακούεται, πως προσέφερε εν γνώσει του στον εν λόγω αξιωματούχο όχι την ομηρική, αλλά την άλλη, την άγνωστη *Οδύσεια*, που γράφεται με ένα σίγμα.

Ερευνώντας την ελληνική και τη διεθνή βιβλιογραφία, διαπίστωσα ότι πλήθος ξένων φιλολόγων, μεταφραστών και καθηγητών πανεπιστημίου έχει ασχοληθεί εντατικότερα με την *Οδύσεια* μελετώντας, μεταφράζοντας και διδάσκοντάς την. Αξίζει εδώ, αφού παραθέσαμε ορισμένες από τις αρνητικές κρίσεις για το ποίημα, να δούμε σε αντίστιξη έστω μερικές από τις θετικές, ελληνικές και ξένες.

Πρώτα και κύρια, πρέπει να γίνει μνεία σε ένα κείμενο του ίδιου του Καζαντζάκη. Το 1943 ο Βασίλειος Λαούρδας δημοσιεύει μια σκληρή κριτική με τίτλο *Η "Οδύσεια" του Καζαντζάκη. (Κριτικό δοκίμιο)*¹¹. Το δοκίμιο αυτό παραμένει μέχρι και σήμερα αρκετά γνωστό. Δημοσιεύτηκε μάλιστα σχετικά πρόσφατα στον τόμο *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης*, (Ηράκλειο 2015). Δυστυχώς, όμως, στον τόμο αυτόν δεν συμπεριλαμβάνεται εξίσου και η απάντηση που έδωσε ο Καζαντζάκης στον Λαούρδα, δημοσιεύοντας ένα μακροσκελέστατο άρθρο στη *Νέα Εστία* (τεύχος 389 του 1943) με τίτλο *Ένα σχόλιο στην*

¹⁰ Όταν πρωτοκυκλοφόρησε η *Οδύσεια* το 1938, δημιούργησε μεγάλο ντόρο. Εμφανίστηκε στα βιβλιοπωλεία ένας τεράστιος τόμος, βάρους 5 περίπου κιλών, με ένα σωρό ακόμα πρωτόγνωρα και ιδιόρρυθμα χαρακτηριστικά: α) Είδος: Επικό ποίημα («μα ποιος γράφει έπη στον 20ό αιώνα;!»), β) Έκταση: 33.333 στίχοι (που σημαίνει 3 φορές περίπου η *Οδύσεια* του Ομήρου ή 5.530 στίχοι περισσότεροι από την *Ιλιάδα* και την *Οδύσεια* μαζί!), γ) Γλώσσα: στο μεγαλύτερο μέρος της «ακαταλαβίστικη!» (ο αναγνώστης χρειάζεται ειδικό λεξιλόγιο!), δ) *Sui generis* ορθογραφία και σύστημα τονισμού! Και last but not least, ε) Στίχος: ένας πρωτάκουστος 17σύλλαβος! Ας μην ξεχνάμε ότι μόλις επτά χρόνια πριν, το 1931, είχε κυκλοφορήσει η *Στροφή* του Σεφέρη. Η αντίθεση είναι αυτονόητη.

¹¹ Την κριτική του Λαούρδα μπορεί κανείς να τη διαβάσει εδώ: <https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/d/0/metadata-24-0000026.tkl> (ανακτήθηκε στις: 15/11/2021).

"Οδύσεια". Το κείμενο αυτό είναι θεμελιώδες, όχι μόνο για τα όσα γράφει ο ίδιος ο Καζαντζάκης για το έπος, αλλά και για εκείνα που πληροφορούμαστε για τη σκέψη του εν γένει. Συνεπώς, αξίζει να διαβαστεί είτε καθεαυτό είτε και σε γόνιμη διαλεκτική αντιπαράθεση με το «κριτικό δοκίμιο» του Λαούρδα¹².

Το 1959 ο Ιρλανδός William Bedell Stanford, καθηγητής κλασικής φιλολογίας στο Trinity College του Δουβλίνου, γράφει σε άρθρο του στο περιοδικό *Encouter* σχετικά με την *Οδύσεια*:

«Αυτή είναι κάτι περισσότερο από μια θαυμάσια, ημι-περιπέτεια, ημισυμβολική ιστορία. [...] Όσο μεγαλύτερο είναι ένα έργο τέχνης, τόσο μεγαλύτερη είναι η παράδοση πίσω του και τόσο δυσκολότερη η ανεύρεση της αληθινής προοπτικής του. [...] Ως προς την ποιότητα; Θα χρειαστεί μια γενιά αναγνωστών και κριτικών για να το αξιολογήσουν¹³. Ο συγγραφέας του άρθρου αυτού μπορεί μόνο να πει πως έπειτα από πολύχρονη μελέτη του θέματος τού φαίνεται πως το έργο του Καζαντζάκη είναι, μαζί με τον Οδυσσέα του Τζόυς, ένα από τα μεγαλύτερα λογοτεχνικά επιτεύγματα αυτού του αιώνα, τόσο ως ανάπτυξη του παραδοσιακού θέματος του Οδυσσέα, όσο και — πράγμα που ενδιαφέρει πολύ περισσότερο — ως έργο δημιουργικής φαντασίας¹⁴».

Η άποψη αυτή του W. B. Stanford έχει ιδιαίτερη και βαρύνουσα σημασία, καθώς εκφράζεται από έναν Ιρλανδό, έναν συμπατριώτη του Τζέιμς Τζόυς. Το γεγονός ότι ο W. B. Stanford τοποθετεί την «αποτυχημένη» *Οδύσεια* δίπλα στον *Οδυσσέα* και τη χαρακτηρίζει ως «ένα από τα μεγαλύτερα λογοτεχνικά επιτεύγματα αυτού του αιώνα», θα έπρεπε, αν μη τι άλλο, να μας προβληματίσει. Ο W. B. Stanford είναι επίσης συγγραφέας του εμβληματικού βιβλίου *The Ulysses Theme*¹⁵ όπου στο τελευταίο κεφάλαιο *The re-integrated hero* προβαίνει σε μία εις βάθος ανάλυση και σύγκριση του *Οδυσσέα* του Τζόυς και της *Οδύσειας* του Καζαντζάκη.

¹² Δεν γνωρίζω αν το άρθρο του Καζαντζάκη κυκλοφορεί σε κάποιον τόμο με κείμενά του. Μπορεί όμως να το διαβάσει κανείς ηλεκτρονικά σε αυτήν τη διεύθυνση: <http://www.ekebi.gr/magazines/ShowImage.asp?file=69438&code=5061> (ανακτήθηκε στις: 15/11/2021).

¹³ Αποδεικνύεται, εκ των πραγμάτων, πως έχουν χρειαστεί (και θα χρειαστούν ακόμη) περισσότερες γενιές «αναγνωστών και κριτικών» για την αξιολόγηση του καζαντζακικού έπους.

¹⁴ Φράιερ, *Η πνευματική Οδύσεια του Νίκου Καζαντζάκη*, σσ. 79-80.

¹⁵ W. B. Stanford, *The Ulysses Theme, A Study in the Adaptation of a Traditional Hero*, Spring Publications Dallas 1992. Το βιβλίο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1954 από τις εκδόσεις της Οξφόρδης. Δεύτερη βελτιωμένη επανέκδοση το 1962, επόμενη επανέκδοση με μικροαλλαγές το 1968. Τελευταία επανέκδοση του βιβλίου το 1992, από τις εκδόσεις Spring Publications.

Ο Κώστας Γεωργουσόπουλος σε άρθρο του με τίτλο *Ποιος φοβάται τις λέξεις*; γράφει μ. ά.:

«Η Οδύσεια του Καζαντζάκη, όταν ξεπεράσει κανένας τη γλωσσική φενάκη, την επική περσόνα που διάλεξε ο ποιητής για να μιλήσει για τα μεγάλα αναρχικά και επαναστατικά του οράματα, είναι εκτός από γλωσσικός πακτωλός και ένα από τα ερεθιστικότερα πνευματικά κατορθώματα του 20ού αιώνα.

Πέρα από τα καθαρά ποιητικά ευρήματα, τις εικόνες, τις εξαίσιες μεταφορές, τις οραματικές αλληγορίες, τα γοητευτικά παραμύθια και τη σωρεία των πραγματολογικών δεδομένων, η πορεία του Νέου Οδυσσέα προς το Μηδέν, η αξεδίψαστη αναζήτηση του Γολγοθά χωρίς Ανάσταση, ο ανειρήνευτος αγώνας του απελπισμένου οδοιπόρου με τα νέα τέρατα, τις ιδεολογίες, τα δόγματα, τα συστήματα ιδεών, τις απονενομημένες εξεγέρσεις, τις νέες ουτοπίες που καταβυθίζονται ανάμεσα στο χάος που δημιουργούν οι συμπληγάδες πέτρες είτε της αλαζονείας είτε της αφέλειας, καθιστούν το έπος του Κρητικού επικού ένα από τα μείζονα κείμενα της παγκόσμιας λογοτεχνίας. Πότε θα αξιωθούμε να διαβάσουμε, με τη βοήθεια της Συγκριτικής Λογοτεχνίας, παράλληλα την Ομηρική Οδύσεια, τον Οδυσσέα του Τζόυς, τον Όμηρο του Ουόλκοτ (Νόμπελ 1992) [...] και την Οδύσεια του Καζαντζάκη; Και για να εκτεθώ και να προκαλέσω, βρίσκω πως το έπος του Καζαντζάκη είναι γονιμότερο σε ιδέες και σύγχρονους ερεθισμούς [...] απ'όλα τα μεθομηρικά έκγονα.

Πάντως ισχυρίζομαι πως οι δυσκολίες της γλώσσας του Καζαντζάκη δεν είναι περισσότερες από το ιδίωμα του Τζόυς, ούτε βέβαια του Ουόλκοτ, ο οποίος όπως ο αρχαίος Όμηρος χειρίζεται μια ιδιοματική αγγλική με εμβόλια γαλλικής, χίντου, ισπανικής, σουαχίλι και κρεολικής γλώσσας. Και ο Τζόυς και ο Ουόλκοτ βρήκαν μεγάλο κοινό, ο Καζαντζάκης βρήκε αναγνωστικό τοίχο, αυτόν στον οποίο συνεχώς σπάει το κεφάλι της η Παιδεία μας¹⁶».

Μπορεί η *Οδύσεια* να παραμένει μέχρι σήμερα terra incognita για το ελληνικό αναγνωστικό κοινό, δεν συμβαίνει, όμως, το ίδιο σε άλλες χώρες του εξωτερικού. Το 2013 οι εκδόσεις Tajamar Editores στη Χιλή, επανεξέδωσαν τη μετάφραση του ποιήματος στα ισπανικά από τον Miguel Castillo Didier. Το 2017, με αφορμή την επέτειο των 60 χρόνων από το θάνατο του Καζαντζάκη, ο

¹⁶Κώστας Γεωργουσόπουλος, *Ποιος φοβάται τις λέξεις*; Στο Roderick Beaton (επιμ.), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σσ. 159-160.

γερμανικός εκδοτικός οίκος Elfenbein επανεκδίδει σε πολυτελέστατη έκδοση τη γερμανική μετάφραση της *Οδύσειας* από τον Gustav A. Conradi σε έναν τόμο 1.480 σελίδων με το πρωτότυπο κείμενο αντικριστά από τη μετάφραση. Τον Νοέμβριο του 2020 κυκλοφόρησε στην Ιταλία η πρώτη μετάφραση του καζαντζακικού έπους στα ιταλικά από τον Nicola Crocetti¹⁷. Επρόκειτο περί εκδοτικού γεγονότος στην Ιταλία. Το βιβλίο ήταν πρώτο σε πωλήσεις και μόλις μέσα σε έναν μήνα τυπώθηκε η δεύτερη επανέκδοσή του¹⁸.

Ο Ελληνιστής καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Χιλής και μεταφραστής της *Οδύσειας* στα ισπανικά Miguel Castillo Didier, μου μετέφερε μέσω προσωπικής αλληλογραφίας μ. ά. τα εξής:

«Συμμερίζομαι τη γνώμη σας για την Οδύσεια, την οποία θεωρώ ένα από τα μεγαλύτερα ποιητικά έργα του εικοστού αιώνα, όχι μόνο στο ελληνικό επίπεδο, αλλά και στο παγκόσμιο επίπεδο. Τη θεωρώ αληθινό ωκεανό ποιήσεως, ωκεανό ομορφιάς. Εδώ, νέοι διάφορων γενεών την έχουν γνωρίσει στα μαθήματα που έχω προσφέρει στο Πανεπιστήμιο. Αυτοί οι νέοι έχουν ακόμα γράψει ενδιαφέρουσες και ωραίες μελέτες για το ποίημα. Πέρσι, κατά το δεύτερο εξάμηνο, χάρη στο ZOOM που μας επέβαλε η πανδημία, το μάθημά μου Πίσω από τα χνάρια του Οδυσσέα: μια ανάγνωση της Οδύσειας του Καζαντζάκη το παρακολούθησαν φοιτητές από τη Βενεζουέλα, Κολομβία, Βραζιλία, Αργεντινή και από την Ουρουγουάη, και, επίσης, από διάφορες περιοχές της Χιλής.

Η μετάφραση ήταν φυσικά δύσκολη δουλειά [...]. Αλλά η μεγαλύτερη δυσκολία δεν προερχόταν από τη γλώσσα του Καζαντζάκη, αλλά από την ανάγκη να εκφράσω στα ισπανικά τον εξαιρετικό ποιητικό πλούτο του ποιήματος. Νομίζω ότι άξιζε τον κόπο η δουλειά για να παραδώσω στον ισπανόφωνο κόσμο (σήμερα περίπου 500 εκατομμύρια άτομα μιλούν την ισπανική γλώσσα) έναν τέτοιο θησαυρό ποιήσεως¹⁹».

¹⁷ Θεωρώ αυτονόητη την αξία και τη σημασία της μετάφρασης του Κίμωνος Φράιερ στην αγγλική καθώς και του Gottfried Grunewald στη σουηδική γλώσσα. Δεν τις αναφέρω εδώ, καθώς επικεντρώνομαι σε επανεκδόσεις και μεταφράσεις της *Οδύσειας* που είδαν το φως της δημοσιότητας μέσα στην τελευταία δεκαετία.

¹⁸ Άρθρο της Καθημερινής σχετικά με την ιταλική μετάφραση της *Οδύσειας*: <https://www.kathimerini.gr/culture/561180052/h-odysseia-toy-kazantzaki-taxideyei-stin-italia/> (ανακτήθηκε στις: 15/11/2021).

¹⁹ Στο σημείο αυτό να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στον καθηγητή Miguel Castillo Didier για την παραχώρηση της άδειας να δημοσιεύσω μέρος της αλληλογραφίας μας, για τις ανάγκες αυτού του άρθρου.

Ο καθηγητής Miguel Castillo Didier κάνει λόγο για «ένα από τα μεγαλύτερα ποιητικά έργα του εικοστού αιώνα», για «αληθινό ωκεανό ποιήσεως, ωκεανό ομορφιάς», για «εξαιρετικό ποιητικό πλούτο» και τέλος, για «θησαυρό ποιήσεως». Κλείνοντας, μένει να δούμε αν πράγματι το «β)» σκέλος της κριτικής που έχει ασκηθεί στην *Οδύσεια* και που έχει μείνει μέχρι στιγμής αναπάντητο, το αν δηλαδή «ούτε ένας στίχος από τους 33.333 δεν αξίζει ως ποίηση», ισχύει. Ένα απόσπασμα από το ίδιο το ποίημα είναι νομίζω ικανό να μας δώσει την απάντηση. Ραψωδία Ζ, στίχοι 1266-1294²⁰:

*Κι ο Χάρος ήρθε και ξαπλόθηκε του μάκρους στο πλεβρότου
κουράστηκε οληνύχτα να γυρνάει, τα μάτια του βαρήναν
κι ορέχτηκε κι αφτος στην ποταμια, με τον παλιότου βλάμη,
στης λυγαριας τον ήσκιο ν'απλοθει, να κοιμηθει μια στάλα
ρήχνει αλαφρια τα κοκαλόχερα στου δοξαρα το στήθος
κ'έτσι αγκαλια τα συμπαλήκαρα κατέβηκαν στον ύπνο.
Κοιμάται ο Χάρος και νειρέβεται πως τάχα ζουν ανθρώποι,
πως τάχα σπίτια ανέβηκαν στη γης, παλάτια, βασιλιάδες
και πρόφτασαν περβόλια ν'ασκοθουν και κάτω στο σκιανότους,
πως τάχα σεργιανουν αρχόντισες και τραγουδούνε σκλάβες.
Νειρέβεται πως ήλιος φάνηκε, φεγγάρι πως φωτίζει
και τάχα πως γυρνάει ο τροχος της γης και κάθε χρόνο φέρνει
χόρτα κι ανθους, καρπους λογήσιμους, γλοκιες βροχες και χιόνια
και τάχα πάλε αναγυρνάει κ'η γης πως ξανακαινουργιόνει.
Κρουφογελάει στον ύπνο ο Χάροντας, κατέχειτο όνειρο 'ναι,
αγέρας παρδαλος, μια φαντασια του κουρασμένου νούτου
κι αφήνει ανέγνια το κακόνειρο να τον αγκυλοχέβει.
Μα αγάλια αποδιαντράπηκε η ζωη και πήρε η ρόδα φόρα
κι αρίφνητα ξεπούλιασαν αβγα, σκουλήκιασεν ο κόσμος,
και ξεκινουν πυκνα στρατεύματα πουλια, θερια κι ανθρώποι
και στοχασμοι και χύνουνται να φαν το Χάρο που κοιμάται.
Κ'ένα ζευγάρι ανθρώποι κούρνιασαν στα σπηλιαρούθουνάτου,*

²⁰ Το απόσπασμα παρατίθεται σύμφωνα με την ορθογραφία, τη στίξη και το σύστημα τονισμού της πρώτης έκδοσης της *Οδύσειας*, Πυρσός 1938. Ομοιότυπη επανέκδοση από τις Εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα 2005, σσ. Ζ 213 - Ζ 214.

*φωτιες ανάβουν και συμπαίνουντις, τη μαγεριάτους στήνουν
και την κουνια του γιούτους κρέμασαν στο αδρότου μεσοχείλι.
Νογάει τα χείλια γαργαλίζονται, τ'αρθούνια μερμηδίζουν
κι ο Χάρος ξάφνου μετακούνησε και τ'όνειρο εχάθη·
μιαν αστραπη κοιμήθη ο Χάροντας και τη ζωή νειρέφτη.*

βλάμης = έμπιστος φίλος, σύντροφος
συμπαλίκαρα = σύντροφοι
δοξάρας = τοξευτής, προσδιορισμός του *Οδυσέα*
νειρεύομαι = ονειρεύομαι
σκιανός = ίσκιος
λογήσιμους = κάθε είδους, ποικίλους
πάλε = πάλι
αναγυρνώ = περιστρέφομαι
ανέγνια = ξέγνοιαστα, αμέριμνα
αγκυλοχεύω = κεντώ με μυτερό εργαλείο, τσιμπώ
φαντασιά = δημιούργημα της φαντασίας
αγάλια = σιγά-σιγά, βαθμιαία
αποδιαντρέπομαι = αποτολμώ, αποθρασύνομαι
αρίφνητα = αναρίθμητα
ξεπουλιάζω = εκκολάπτομαι
σπηλιορούθουνο = μεγάλο και βαθύ ρουθούνι
συμπαίνω = τροφοδοτώ τη φωτιά με ξύλα
αδρός = χοντροκαμωμένος
μεσοχείλι = το μέσο των χειλιών, το σημείο ανάμεσα στα χείλη
μερμηδίζω = νιώθω μούδιασμα και τσιμπήματα μαζί